

UIT DE ROTS GEBOREN ISLAM

Uit de Rots Geboren Islam

*Een christologische lezing
van de Koran*

Hüseyin Doğan

INHOUD

**VOORWOORD: TUSSEN TWEE ROTSSEN
OPGEHANGEN**

DE UIT DE ROTS GEBOREN ISLAM

MITHRAS — DE UIT DE ROTS GEBOREN GOD

**HAGAR — DE IN DE WOESTIJN ACHTERGELATEN
STEEN**

**HET OFFER VAN ISMAËL — HET RITUEEL VAN DE
GEDAANTEVERWISSELING**

**SLAAN MET EEN DEEL VAN DE KOE, OF: EEN
MENS DIE EEN GODHEID TOT LEVEN WEKT**
EEN NIEUWE UITLEG VAN HET BEVEL „SLA HEM MET
EEN DEEL VAN DE KOE”

**MOZES EN DE TWAALF BRONNEN DIE UIT DE
ROTS OPWELDEN**

**KEFAS — DE ROTS WAAROP DE KERK IS
GEBOUWD**

**DE ZWARTE STEEN (ḤADJAR AL-ASWAD) — DE
HOEKSTEEN**

**ONTWAKEN TOT HET CHRISTENDOM UIT EEN
309-JARIGE „DOODSSLAAP”**

**DE UITLEG VAN DE GELIJKENIS VAN DE „TWEE
WIJNGAARDEN” IN HET LICHT VAN ROME EN DE
DENOMINATIETWISTEN**

**DE VIS EN DE WIJZE DIENAAR (CHIDR) — DE
VERBORGEN SYMBOLEN VAN HET CHRISTENDOM**

**HET GELAAT VAN GOD — HET GEHEIM VAN HET
ANTROPOMORFISME**

**DE GEBEURTENIS VAN DE OLIFANT EN DE
ABĀBĪL-VOGELS: DE VERBANDEN MET HET
STENIGEN VAN DE DUIVEL**

DE JEMENITISCHE KA'BA VAN ABRAHA EN ZIJN
UITDAGING AAN MEKKA

DE WEDIJVER VAN MEER DAN ÉÉN KA'BA IN ARABIË:
DE WORTELS VAN DE BEDEVAARTTRADITIE

**DE OORSPRONG VAN HET STENIGEN VAN DE
DUIVEL EN DE VLOEK VAN ABŪ RIGĀL**

**DE OORSPRONG VAN DE KA'BA: DE
VERANDERING VAN KERK IN HUIS VAN GOD**

DE HERBOUW VAN DE KA'BA (605 NA CHRISTUS) EN
DE BYZANTIJNSE MATERIALEN

ḤIDJR ISMĀ'ĪL: HET OVERBLIJFSEL VAN DE
KERKAPSIS IN DE KA'BA

DE EERSTE QIBLA VAN DE ISLAM: JERUZALEM EN
HET GEBED IN DE APSIS

DE KA'BA HERKRIJGT HAAR FUNCTIE ALS QIBLA

**CHRISTELIJKE SPOREN IN DE KA'BA: ALTAAR,
FRESCO'S EN DE „DEUR VAN HET BEROUW”**

HET IN DE AS VAN HET TAWḤĪD VERENIGDE
ERFGOED

**CHRISTELIJKE DENOMINATIES IN MEKKA EN DE
QIBLA-STRIJD VAN DE ḤANĪFEN**

**DE BEELDHOUWERKEN IN DE KA'BA: AFGODEN
OF VOORWERPEN VAN EREDIENST?**

**HET MEKKA VAN VÓÓR DE ISLAM: DE
OVERLEVERING VAN DE 360 AFGODEN EN EEN
NIEUWE UITLEG**

**DE HEILIGENCULTUS EN DE ICONENTRADITIE IN
HET CHRISTENDOM**

**DE HEILIGEN EN HET GELOOF IN DE
VOORSpraak**

**HET GELOOF IN DE BEMIDDELENDE FIGUUR IN
DE RELIGIES: GEMEENSCHAPPELIJKE NEIGINGEN**

**HET BEGRIP ŠIRK EN VOORSpraak IN DE
KORAN: DE AFWEZIGHEID VAN HET BEGRIP ŠIRK
IN DE VOORGAANDE OPENBARINGEN**

**DE TAWHĪD-OPVATTING VAN DE KORAN: „HŪ,”
AR-RAḤMĀN, AR-RAḤĪM EN ALLAH**

**DE AFGODEN EN BEMIDDELAARS IN DE PRE-
ISLAMITISCHE ARABISCHE GELOOFVORMEN**

**DE BETEKENIS VAN DE OMWENTELING VAN DE
ISLAM TEGEN DE ŠIRK**

**DE HANDELSDISCOURS IN DE KORAN EN DE
INVLOED VAN DE MEKKAANSE SAMENLEVING
DE OVERGANG VAN PRODUCTIE NAAR HANDEL IN
HET OPENBARINGSDISCOURS**

**HET PROCES VAN DE BOEKWORDING VAN DE
KORAN**

DE MENSENVISSERS EN DE STRATEGIE VAN HET WINNEN DER HARTEN

**EEN INTERRELIGIEUS PERSPECTIEF: DE VIS EN
DE VERKONDIGING IN DE KORAN**

**MU'ALLAFAT AL-QULŪB: DE STRATEGIE VAN HET
WINNEN DER HARTEN IN DE ISLAM**

**DE SYMBOLIEK VAN DE LETTER NŪN EN DE
CULTURELE OVERDRACHTEN VAN HET
CHRISTENDOM NAAR DE ISLAM**

**DE KRACHT VAN HET VISSYMBEOL IN HET
VROEGE CHRISTENDOM**

**DE VORM VAN DE LETTER NŪN EN HAAR
WEERSPIEGELINGEN IN DE CHRISTELIJKE
ICONOGRAFIE**

**DE REIS VAN HALVEMAAN EN STER: VAN
BYZANTIUM NAAR DE ISLAMITISCHE WERELD**

**DE WEERSPIEGELINGEN VAN DE NŪN-
SYMBOLIEK IN DE VOLKSGELOVEN: HET BLAUWE
OOG, DE HOEFIJZER EN DE GENEZINGSRITEN**

JONAS: DE MOEDELLOZE EN WEERSPANNIGE PROFEET

**DE VERTELLING VAN DE PROFEET JONAS IN DE
KORAN**

**DE BETREKKING TUSSEN PAULUS EN HET JONAS-
VERHAAL**

DE VERTELLING VAN PAULUS ALS JONAS IN DE KORAN

DE UITVERKIEZING VAN PAULUS EN ZIJN OPVATTING VAN HET GEZANTSCHAP

DE OVEREENKOMSTEN TUSSEN HET JONAS-VERHAAL EN HET AVONTUUR VAN PAULUS

DE MOSLIMS: ZIJ DIE VREDE SLUITEN MET GOD

Het verhaal van de verzoening met God in het kader van het Oude en het Nieuwe Verbond

De positie van de islam: zich opnieuw verzoenen met God

De vredesboodschap in de Koran en de dwaling van de „onderwerping”

DE BELOFTE VAN GOD IN HET OUDE TESTAMENT EN DE BLIJDE BOODSCHAP VAN HET UITVERKOREN GESLACHT

De zending van Jezus de Messias als goddelijke gunst

Van Abraham tot de Messias: het uitverkoren geslacht

Van Mozes tot David: natiewording, verbond en de belofte van het koningschap

De Messias Jezus: de voltooiing van de belofte van God en de verschijning van de goddelijke gunst

Van het geslacht van Abraham tot het geslacht van 'Imrān: de oplossing van de Koran voor de impasse van het uitverkoren geslacht in het christendom

De oorsprong van het begrip ṣadaqa: de uitleg van „ṣadaqa” in de exegese en de vertalingen, en het feit dat Jezus de Messias de goddelijke gave is

De ṣadaqa in de Koranverzen: de verwezenlijking van de belofte van God met Jezus

De eenheid van de belofte en de gunst van God: een uitleg van de Koran met een onbevooroordeelde lezing

DE HEILIGE TIJDEN IN DE ISLAM EN HET CHRISTENDOM

Wat werd er neergezonden in de Nacht van de Beschikking?

DE KRUISING VAN DE ISLAMITISCHE EN DE CHRISTELIJKE KALENDER IN HET JAAR 631

De kalendrische betrekking tussen het Offerfeest en het Paasfeest

De nacht-tijdoverlapping tussen de Nacht van de Beschikking en Epifanie

De vorming van de Hidjra-kalender en het verbreken van deze parallel

DE DOOR GOD GESTELDE GRENS NIET OVERSCHRIJDEN: HET VOORBEELD VAN

DE SABBAT EN HET BEGINSSEL VAN DE CONSISTENTE VERKONDIGING

**De Sabbatvertelling in de Koran: de prijs van
het overtreden van de goddelijke grens**

**De Sabbat in de joodse en de christelijke
traditie: veranderende wetten**

**De „*Ik ben alles voor allen geworden*”-strategie
van Paulus en haar grenzen**

KERĪM EN KERYGMA: HET „VERKONDIGDE WOORD” IN DE TRADITIE VAN DE MONDELINGE VERKONDIGING

**De voorrang van de mondelinge traditie en de
vorming van de geschreven teksten**

**Het begrip „*Kerīm*„ in de Koran en de
parallellen met de kerygma**

SLOTWOORD

BIBLIOGRAFIE (ALFABETISCH)

VOORWOORD: TUSSEN TWEE ROTSEN OPGEHANGEN

Safā en Marwa behoren tot de symbolen van God. (Al-Baqara 158)

In het hart van Mekka voltrekt zich tijdens het bedevaartseizoen een vreemde choreografie. Miljoenen mensen, gehuld in witte ihram-gewaden, snellen tussen twee heuvels heen en weer — van Safā naar Marwa, van Marwa naar Safā — zeven keer, langs een route die generaties lang is afgelegd, zonder ophouden, zonder te vragen. De islamitische overlevering verbindt deze beweging met Hagars zoektocht naar water: het radeloze rennen van een moeder die alleen is achtergebleven in de woestijn, een goddelijke tussenkomst die uiteindelijk wordt bekroond met het opwellen van Zamzam. Maar dit verhaal verhuult een diepere betekenis.

Wie de etymologische wortels, de fonetische structuur en de theologische functie van Safā en Marwa onderzoekt, ziet dat het Sa'y-ritueel iets heel anders draagt: een eeuwig heen-en-weer tussen het jodendom en het christendom, de identiteitszoektocht van een religie die klemzit tussen twee oeroude tradities.

Het woord *Safā* betekent in het Arabisch effen rots, zuivere steen, gladde steen. Arabische taalkundigen behandelen het doorgaans als een geografische term — niet meer dan de naam van een

rotsachtige heuvel in Mekka. En toch is de klankgelijkenis met het Aramese *Kefa* te opvallend om te negeren. Ook *Kefa* betekent rots, en die naam werd gegeven aan een van de meest cruciale figuren uit de geschiedenis van het christendom: Šim'on bar Yona, oftewel Simon Petrus.

De scène in het evangelie is welbekend. Jezus wendt zich tot de visser uit Galilea en zegt: *Gij zijt Petrus, en op deze rots zal ik mijn kerk bouwen*. Het Griekse *Petros* is een rechtstreekse vertaling van het Aramese *Kefa*. Het Latijnse *petra*, het Italiaanse *pietra*, het Franse *pierre* — alle ontspringen aan dezelfde wortel.

Het beslissende punt is dit: in de vroege islamitische geschiedschrijving en koranexegese wordt Petrus in het Arabisch aangeduid als *Šam'un aš-Šafā*, dat wil zeggen Simon van Safā, of Simon de Rots. Ibn Kaṭīr schrijft in zijn werk *al-Bidāya wa-n-Nihāya: Šam'un aš-Šafā* — en dat is Buṭrus — was het hoofd van de apostelen. Ook Ṭabarī gebruikt soortgelijke bewoordingen. Dit gebruik is van het grootste belang: Arabisch sprekende islamitische geleerden hebben de Aramese bijnaam *Kefa* in het Arabisch overgezet als *aš-Šafā*. Dat toont aan dat de etymologische gelijkstelling van *Kefa* en *Safā* in de vroege periode een bekend en aanvaard gegeven was.

Šim'on Kefa — Šam'un aš-Šafā — Simon Safā. Deze gelijkstelling tilt de heuvel Safā uit boven een louter geografisch punt en bindt hem aan het stichtende object van de christelijke theologie. De kerk is gebouwd op de rots van Petrus; het pausdom van Rome verheft zich op diezelfde rots. De pelgrim

die op Safā staat, betreedt — of hij het beseft of niet — de hoeksteen van het christendom.

Marwa: witte steen, glanzende rots, vuursteen. In de klassieke Arabische woordenboeken wordt het omschreven als een steensoort die bekendstaat om zijn witheid en hardheid. Sommige taalkundigen brengen het woord in verband met *muruwwa* (deugd, ridderlijkheid), maar dat verband is semantisch gezien gewrongen.

Een sterker verband laat zich leggen met het Hebreeuwse *Moria*. De fonetische overeenkomst is duidelijk: M-R-W / M-R-Y. Beide woorden wijzen op een berg, een heuvel, een verheven heilige plaats. *Moria* is een van de meest beladen topografische begrippen van de joodse traditie. In Genesis spreekt God tot Abraham: *Neem uw zoon Izaäk en ga naar het land Moria; offer hem daar als brandoffer*. Abraham gehoorzaamt, bindt zijn zoon, heft het mes — en op het laatste ogenblik grijpt de engel in. Dit verhaal staat in de joodse theologie bekend als de *Akedat Jitschak*, en geldt als de meest radicale uitdrukking van het geloof.

Sterker nog: men neemt aan dat de berg *Moria* identiek is aan de Tempelberg in Jeruzalem. Het boek Kronieken stelt het onomwonden: *Salomo begon de tempel te bouwen op de berg Moria, waar de Heer aan zijn vader was verschenen*. Vandaag verrijst op diezelfde rotsbodem de Rotskoepel, en de Hagar al-Mu‘allaqa daaronder is *Moria* zelf. De pelgrim die op de heuvel *Marwa* staat, betreedt aldus de heilige topografie van de joodse traditie.

Safā is gelijk aan Kefa, het fundament van het christendom — en Marwa is gelijk aan Moria, het middelpunt van het jodendom. Worden deze gelijkstellingen aanvaard, dan krijgt het Sa'y-ritueel een geheel andere betekenis. De pelgrim gaat zeven keer heen en weer tussen het christendom en het jodendom. Dit is geen willekeurige beweging; het is een geritualiseerd slingeren.

De islam plaatst zichzelf als de laatste religie: de uiteindelijke, voltooide gestalte van de boodschap die Abraham, Mozes en Jezus brachten. Die positiebepaling brengt noodzakelijkerwijs een voortdurende dialoog — ja zelfs een afrekening — met de twee voorgaande tradities met zich mee. De Koran verwijst ontelbare malen naar joodse en christelijke verhalen, bevestigt ze, corrigeert ze, herinterpreteert ze. Deze theologische beweging heeft in de Sa'y een lichamelijke vorm aangenomen: van Safā naar Marwa, van Marwa naar Safā, van het christendom naar het jodendom, van het jodendom naar het christendom. De pelgrim snelt zeven keer en komt toch niet tot een besluit; hij blijft opgehangen tussen twee polen. De laatste halte is Marwa — het Moria van het jodendom — maar dat is geen keuze, het is een regel van het ritueel.

De islamitische overlevering knoopt de Sa'y vast aan Hagars zoektocht naar water. Het verhaal luidt aldus: Abraham laat, gehoor gevend aan een goddelijk bevel, Hagar en Ismaël achter in het dal van Mekka. Het water raakt op. Radeloos snelt Hagar tussen de heuvels Safā en Marwa, tuurt de horizon af, zoekt een karavaan. Na de zevende loop welt aan Ismaëls voeten Zamzam op. Dit verhaal

bezit een sterke emotionele aantrekkingskracht: moederliefde, goddelijke hulp, een wonder in de woestijn.

Toch is de uitspraak van de Koran over de Sa'y niet zo onverdeeld bevestigend: *Safā en Marwa behoren tot de symbolen van God. Wie de Ka'ba bezoekt met de bedoeling van hadj of umra, treft geen blaam wanneer hij tussen beide heen en weer gaat (Al-Baqara 158)*. De wending „treft geen blaam” heeft geen aanmoedigende, maar een verontschuldigende toon. Dat verraadt dat de vroege moslims aarzelden ten aanzien van de Sa'y.

De meest onthullende overlevering komt van Anas: „Wij rekenden ze tot de gebruiken van de jāhiliyya. Toen de islam kwam, hielden wij ons ervan verre.” Daarop openbaarde God dit vers. Deze hadith is van het grootste gewicht; de vroege moslims zagen het Sa'y-ritueel onmiskenbaar als een heidense praktijk en meden het. Het vers daalde neer om die aarzeling weg te nemen.

De Sira van Ibn Ishāq schetst de toestand uit de tijd van de jāhiliyya: *Het afgodsbeeld Isāf stond op Safā; het afgodsbeeld Nā'ila stond op Marwa. De mensen van de jāhiliyya verrichtten, wanneer zij de Ka'ba omcirkelden, de Sa'y tussen die twee en raakten beide beelden aan*. Isāf en Nā'ila stelden, volgens de overlevering, een man en een vrouw voor die binnen in de Ka'ba overspel hadden gepleegd en in steen waren veranderd. Toen de islam kwam, werden de beelden weggehaald, maar het loopritueel tussen de twee heuvels werd behouden — zij het slechts onder de waarborg dat het *geen zonde* was.

Zou het Hagar-verhaal een etiket kunnen zijn dat dit problematische verleden toedekt? De strategie om een oud ritueel te abrahamiseren is in talloze islamitische praktijken terug te zien: de Ka'ba zelf, de Zwarte Steen, de tawāf, het stenigen van de duivel. Stuk voor stuk bezitten zij wortels van vóór de islam, en stuk voor stuk werden zij opnieuw ingekaderd door de verhalen rond Abraham en Ismaël.

Vorbij de verbanden Safā-Kefa en Marwa-Moria tekent zich een breder beeld af: de gemeenschappelijke rotsobsessie van de semitische religies. Heilige rotsen behoren tot de oudste cultusobjecten van het Nabije Oosten. Betylen — heilige stenen, opgerichte rotsen, meteorieten — vindt men overal, van Mesopotamië tot Kanaän, van Arabië tot Egypte. De steen die Jakob in Beth-El zalfde, de Zwarte Steen in de Ka'ba, de Tempelrots in Jeruzalem, de rotsuitsnijdingen van Petra — het zijn alle verschillende verschijningsvormen van eenzelfde archetypische cultus.

De abrahamitische religies hebben dit oeroude symboolhelel niet uit het niets uitgevonden. Zij hebben bestaande heilige plaatsen opnieuw ingekaderd, hun nieuwe namen, nieuwe verhalen en nieuwe theologische betekenissen aangemeten — maar in dat proces is de steen zelf onveranderd gebleven. Wat veranderde, waren de interpretatiekaders die men eromheen weefde. Daarom zijn Safā en Marwa niet enkel de achtergrond van het Hagar-verhaal, maar de in een islamitische taal vertaalde gedaante van de herinnering die in de steen is neergelegd. De taal

van de Koran is om die reden behoedzaam: zij heiligt de steen niet, maar verwerpt hem evenmin geheel; door te zeggen „*behorend tot de symbolen van God*” houdt zij tegelijk afstand én erkent zij de continuïteit. Zo wordt de oude rotscultus niet geliquideerd, maar onder theologisch toezicht geplaatst. Dit is geen breuk, veeleer een herbenoeming.

In Mekka treedt de pelgrim in de staat van ihram, spreekt zijn intentie uit en wendt zich naar Safā. Tegenover hem rijst Marwa op, en tussen beide ligt een afstand van ongeveer vierhonderd meter. Hij begint te snellen. Maar dit snellen is niet louter een beweging tussen twee heuvels. De eigenlijke vraag luidt: waarheen rent de pelgrim in werkelijkheid?

Bij elk vertrek van Safā verwijderd hij zich, zonder het te beseffen, van de stichtende rots van de christelijke theologie — de rots van Kefa, van Petrus, van Šam‘ūn aṣ-Šafā, de rots waarop Rome zich heeft gebouwd. Die rots is een middelpunt dat op geloof is opgetrokken. Bij Marwa aangekomen betreedt hij het Moria van de joodse traditie — de rots die de gedachte van Abraham, van Izaäk en van de Tempel draagt. Dan keert hij terug, en weer, en opnieuw.

Zeven keer gaat hij heen en weer tussen deze twee oeroude erfenissen. Bij geen van beide blijft hij. In geen van beide vestigt hij zich. Hij kiest de ene niet en verlaat de andere niet. Ook de theologische houding van de islam is deze slingering: noch louter joods, noch louter christelijk, maar een tussenruimte waarin beide

voortdurend naklinken. De Sa'y is de in het lichaam voltrokken gedaante van die tussenpositie.

Het Hagar-verhaal is het zichtbare gelaat van deze beweging, maar daaronder ligt een oudere, diepere structuur: het rusteloos heen-en-weer gaan tussen twee heilige rotsen, tussen twee tradities, tussen twee waarheidsaanspraken. De pelgrim snelt, maar komt niet aan. Hij legt een weg af, maar bindt zich aan geen bestemming. Er is beweging, maar geen oordeel.

Misschien is de eigenlijke betekenis van de Sa'y wel het ritueel van het niet-aankomen — de lichamelijke uitdrukking van het niet-bereiken, van het zich niet kunnen vestigen op één enkel middelpunt? Opgehangen blijven tussen twee rotsen: zonder te kiezen, zonder vast te leggen, zonder te besluiten, in een onafgebroken duur en richting de oneindigheid.

DE UIT DE ROTS GEBOREN ISLAM

Laten we beginnen met een naam: Hagar. Dit woord van twee lettergrepen is eeuwenlang van miljoenen lippen gevloeid, op miljoenen bladzijden papier geschreven, in miljoenen preken aangeroepen — als de naam van Abrahams tweede vrouw, van Ismaëls moeder, van de vrouw die midden in de woestijn werd achtergelaten. Voor de moderne lezer is deze naam misschien niet meer dan die van een profetenmoeder, het merkteken van een historische figuur, een vervaagde herinnering die tussen de bladzijden van de heilige geschriften is blijven hangen. Horen wij de naam Hagar, dan rijst voor ons het beeld op van zand, een radeloze moeder, een vrouw die door de woestijn rent, misschien zelfs van Zamzam. Wij blijven haken aan het oppervlak van het verhaal. En toch draagt deze naam een betekenis — zowel in letterlijke als in figuurlijke zin. Want in het Arabisch betekent *hadjar* rechtstreeks *steen*. Laten we hier even stilstaan. De naam van een vrouw valt samen met die van een doodgewone stof: steen. Hoorden wij in het Nederlands dat een vrouw deze naam droeg, dan zou het ons bevreemden — waarom? Omdat in onze geest „*steen*” zowat de laatste naam is die men een mens zou geven. Een naam, menen wij, behoort de mens te verheffen; steen daarentegen is een afgebroken stuk rots, levenloos, waardeloos, het ligt onder de voet. Wij kijken erop neer. Maar die blik is modern en oppervlakkig. In de oude wereld lag het volkomen omgekeerd.

In het oeroude religieuze en mythologische bewustzijn is de rots geen eenvoudige stof. De rots is het zinnebeeld van continuïteit, van onveranderlijkheid, van waarheid en van fundament. Dat zij door de hele geschiedenis van de mensheid heen in het middelpunt van religies, mythologieën en mystieke tradities heeft gestaan, vindt daarin zijn grond. Dat tempels in de rots werden uitgehouwen, dat heilige plaatsen werden gedefinieerd aan de hand van „steen”, dat goddelijke verbonden in steen werden gegrift — het is geen toeval. De rots is de naam van het blijvende, niet van het vergankelijke. Voor de moderne mens is steen waardeloos; voor de oude mens daarentegen is steen het betrouwbare. Het is datgene waarop men bouwt, waarmee men grenzen trekt, waarbij men zweert. Niet omdat het uiteenvalt, vergaat, bederft — maar omdat het standhoudt, wordt het gekozen. Nu wordt de vraag scherp: is het toekennen van de naam „Steen” aan een vrouw een toeval, of een bewust teken dat de oude geest ons heeft nagelaten?

Waarom wordt aan een vrouw de naam „steen” gegeven, en waarom wordt het uit haar geboren geslacht de oorsprong van een van de grootste religies in de geschiedenis van de mensheid, de islam? Om deze vragen te beantwoorden, moeten wij de aard van religieuze vertellingen doorgronden. Heilige geschriften behoren niet als geschiedenisboeken te worden gelezen. Het zijn teksten die, voorbij de letterlijke betekenissen, symbolen, metaforen en veellagige betekenissen dragen. Lezen wij het verhaal van Hagar als een loutere biografie, een louter familiedrama, dan

ontgaat ons de boodschap die het wil overdragen. Het op het materiële en emotionele niveau lezen belet ons de eigenlijke zin te begrijpen. Zoals het ruwe gesteente een edelsteen verhuult, zo ligt ook de waarheid verscholen onder de allegorische betekenissen van de woorden. En soms moet men, om de waarheid te bereiken, de steen breken, de schil pellen, onder het oppervlak duiken.

In de antieke wereld was de rots geen alledaagse stof. Vandaag zien wij de rots slechts als een geologische formatie, een bouw materiaal, een willekeurige zware massa. Maar voor onze voorouders was de rots de kosmische wording zelf. Voor de filosofen was zij het zinnebeeld van onveranderlijkheid en bestendigheid. Toen Parmenides sprak over de onveranderlijke eenheid van het zijn, stond hem in de geest wellicht het beeld van een rotsachtige berg voor ogen. Konden Plato's ideeën — onveranderlijk, eeuwig, volmaakte vormen — niet hun inspiratie hebben geput uit de oneindige vastheid van de rots? Was de „*onbewogen beweging*” van Aristoteles, dat onveranderlijke beginsel dat in het middelpunt van het heelal staat, niet even onwrikbaar als een rots?

Voor de religies was de rots de plaats waar de goden zich openbaarden, het oord waar de goddelijke kracht gestalte aannam. De toppen van bergen, rotsachtige dalen, grotten — alle waren zij heilig. Mozes sprak met God op de berg Sinai. Abraham trachtte zijn zoon te offeren op de berg Moria. Jezus bad op de Olijfberg. Mohammed ontving de eerste openbaring in een rotsgrot op de berg Hīrā'. Bergen en rotsen waren de plaatsen

waar de hemel de aarde raakte, waar het goddelijke de mens ontmoette. Mensen brachten offers aan rotsen, baden tot rotsen, namen hun toevlucht tot rotsen. Zij maakten altaren van steen, hieuwen beelden uit steen, bouwden tempels van steen. De steen is het huis van het goddelijke — en die heiligheid bereikte haar hoogtepunt in het mithraïsme, misschien wel de meest wijdverbreide mysteriereligie van het Middellandse Zeebekken. Hier, in deze mysteriecultus die de Romeinse legioenen naar alle windstreken droegen, werd de rots niet enkel een heilige plaats, maar de plaats waar de god zelf werd geboren. In de overleveringen waarin Mithras uit de rots geboren heet te zijn, sprak men van „*de god die uit de rots komt*” (*Theos ek Petras*). Zijn volgelingen trachtten het „*geestelijke*” water te drinken dat uit deze rots welde waaruit de redder-god Mithras was geboren.¹ Dit beeld werd herhaald in honderden tempels, op honderden reliëfs en fresco's. Schuilt dan ook in de wortels van de islam een soortgelijke rotsmystiek? In welke verhouding staat het verhaal van Hagar, van de steen, tot de rots van Mithras? Om deze vragen na te jagen, moeten wij eerst de wereld van Mithras binnentreden.

MITHRAS — DE UIT DE ROTS GEBOREN GOD

Over het mithraïsme, een van de meest verborgen, meest verbreide en meest invloedrijke religies van het Romeinse Rijk, weten wij minder dan wat ons ontgaat. De geschreven bronnen

---

¹ Arthur Weigall, *Paganism in Our Christianity*, p. 129.

schieten tekort; wat ons rest, is het zwijgende getuigenis van honderden tempelruïnes, van duizenden reliëfs en beelden. Deze tempels — de *Mithraea* — lagen doorgaans onder de grond. Het waren donkere, nauwe, grotachtige ruimten. Want Mithras zelf was uit een grot, uit een rots geboren. De tempels waren de heilige oorden waar deze kosmische geboorte telkens opnieuw werd herbeleefd.

Hoe wordt Mithras geboren? Deze vraag vormt het meest centrale beeld van het mithraïsme. Op de reliëfs wordt het tafereel aldus opgebouwd: een reusachtige rots is, als ware het een baarmoeder, opengespleten, en uit die spleet schiet een jonge god naar voren. In zijn hand een mes en een toorts, zijn naakte lichaam gespierd, op zijn hoofd de Frygische muts — het teken van de raadselachtige wijsheid van het Oosten. Mithras wordt uit de rots geboren. „*Petra Genetrix*” (de barendende rots): deze Latijnse uitdrukking weerklonk in alle uithoeken van de Romeinse wereld. Van Brittannië tot Syrië, van de Rijn tot de Nijl, overal werd dit beeld herhaald. Maar wat betekende het? Uit een rots geboren worden is geen gewone geboorte. Het is een bestaan zonder moeder, zonder vader, losgemaakt van menselijke processen. Mithras wordt niet uit een vrouw geboren; hij komt uit de rots voort. Zijn oorsprong is niet de mens, maar de kosmos. De rots is het onveranderlijke, het eeuwige, het onwrikbare heelal zelf. Wanneer Mithras uit deze eeuwige rots naar voren schiet, verbeeldt hij de herschepping van het heelal. Uit de duisternis wordt het licht geboren, uit de dood welt het leven op, uit de roerloosheid begint de beweging. Mithras

is de vernieuwer van de kosmische orde, het licht dat de duisternis overwint.

De volgelingen van Mithras trachtten het „geestelijke water” te drinken dat opwelde uit deze rots waaruit hij geboren was. Enkel in de mysteriewijdingen, toegankelijk voor de uitverkorenen, reinigden en herboren zij zich met het water dat uit de rots sijpelde. De verlossing kwam uit de rots. In de Mithras-cultus bestond een trapsgewijs systeem van zeven graden. Elke graad was met een planeet verbonden, en bij elke graad werd de ingewijde een weinig meer „uit de rots geboren”, kwam hij een weinig dichterbij het goddelijke. Wie uiteindelijk de hoogste graad bereikte (*Pater, Vader*) werd één met Mithras zelf.

Dit geloof was in het bijzonder verbreid binnen het Romeinse leger. De soldaten baden vóór de strijd tot Mithras en schreven hun overwinningen aan hem toe. Naast elk legioen bevond zich een Mithraeum, en bij elke winterzonnepunt, op het ogenblik dat de nacht het langst is, werd de geboorte van Mithras uit de rots gevierd. Deze datum (25 december) zou later door het christendom worden aangenomen als de geboortedag van Jezus. Of dit toeval was, dan wel een bewuste overdracht — laten wij die vraag voorlopig opschorten; maar laten wij haar in een hoek van ons bewustzijn bewaren.

Het centrale ritueel van het mithraïsme was het stierenoffer. Het tafereel van de „tauroctonie” (Mithras die de stier doodt) is het belangrijkste iconografische element van alle Mithras-tempels. Dit tafereel is de „icoon” van het mithraïsme; wat

het beeld van het kruis is voor het christendom, is het stierenoffer voor het mithraïsme. In elke tempel bevond zich, op de hoofdwand bij de ingang, dit tafereel. De ingewijden voltrokken hun ritens voor dit beeld.

Op de reliëfs wordt het tafereel aldus opgebouwd: Mithras is op een stier neergehurkt, met zijn linkerhand grijpt hij de snuit van het dier, met het mes in zijn rechterhand steekt hij in de hals. Op het gelaat van Mithras is noch medelijden noch toorn te lezen. Slechts de uitdrukking van een goddelijke noodzaak, de vervulling van een kosmische opdracht. Op Gods bevel wordt een stier geofferd, en uit het vloeiende bloed van het geofferde dier vinden alle wezens opnieuw het leven. Dit is geen gewoon jachttafereel; dit is de vernieuwing van het heelal.

Uit de staart van de stier schieten korenaren op — en dat is overvloed, oogst, de gave van de aarde. Uit zijn bloed wordt de wijnrank geboren — en dat is wijn, roes, goddelijke geestdrift, mystieke extase. Een slang en een hond drinken van het vloeiende bloed — en de schepselen van de onderwereld, de afgezanten van de dood, voeden zich voortaan met het leven. Een schorpioen knijpt de teelballen van de stier — en dat is de voortplantingskracht, de kringloop, de eeuwige vernieuwing. De zon en de maan staan aan weerszijden van het tafereel — en dat is de kosmische orde, de hemelse harmonie. De dood wordt de bron van het leven. Het offer waarborgt het voortbestaan van het heelal.

Stellen wij nu de volgende vraag: zou ook aan het fundament van de islam een soortgelijke symboliek

ten grondslag kunnen liggen? Hagar „steen” is de moeder van Ismaël. Uit Ismaël komt het Arabische geslacht voort, en uit het Arabische geslacht de profeet van de islam, Mohammed. Maken wij een symbolische lezing, dan is ook de islam „uit de rots geboren” — net als Mithras; en op het grootste feest van de islam, het Offerfeest, worden ieder jaar miljoenen dieren geslacht — net als het stierenoffer van Mithras. Wijst deze parallel op een historische beïnvloeding, of op het feit dat verschillende culturen een gemeenschappelijk archetype delen? Misschien op beide tegelijk. Misschien grijpt de menselijke geest naar gelijksoortige symbolen om diepe waarheden uit te drukken, omdat deze symbolen, zoals Carl Jung zei, het gemeenschappelijke erfgoed van het collectieve onbewuste vormen. Maar één ding staat vast: de rotssymboliek duikt overal op in het stichtingsverhaal van de islam, en zij is te wijdverbreid om toeval te zijn, te samenhangend om over het hoofd te worden gezien.

HAGAR — DE IN DE WOESTIJN ACHTERGELATEN STEEN

Laten wij het verhaal beluisteren uit de bronnen van de hadith — maar laten wij, terwijl wij luisteren, niet naar het oppervlak van de woorden kijken, doch naar hun diepten. Laten wij de betekenissen naspeuren die onder elke zin schuilgaan. Want dit verhaal vertelt veel meer dan wat het laat zien.

Abraham, die bij zijn eerste vrouw Sara geen kind kreeg, huwt Hagar, een zwarte slavine. Dit huwelijk strookte met de gebruiken van die tijd: een

onvruchtbare vrouw kon de voortzetting van het geslacht waarborgen door haar slavin aan haar man te geven. Hagar is een Egyptische slavin. Zij is afkomstig uit het paleis van de farao. Volgens sommige overleveringen werd zij door de farao aan Sara geschonken. Hagar is dus overgegaan van slavernij naar vrijheid, van het paleis naar de woestijn, van Egypte naar Kanaän. Haar leven is van begin tot eind een reeks overgangen, en elk van die overgangen draagt een symbolische betekenis.

Uit Hagar komt Ismaël ter wereld. Dit kind wordt geboren in het land Sjam, in de huidige gebieden van Palestina en Syrië. Abraham is nu een vader; zijn geslacht zal worden voortgezet. Op zijn oude dag is hem een zoon geschonken. Het huis is aanvankelijk vervuld van rust. Hagar is een slavin, Sara is nog steeds de enige vrouw des huizes; de evenwichten zijn nog niet verstoord. Maar de tijd verstrijkt. Jaren later wordt ook Sara zwanger, en Izaäk komt ter wereld. Het is hierna dat de onrust pas werkelijk begint. Want voortaan gaat het niet meer enkel om het bestaan van een kind, maar om de geslachtskwestie tussen twee zonen. Met de geboorte van Izaäk treden de vragen van erfenis, wettigheid en toekomst het huis binnen. Sara is haar vrouwelijke gevoelens niet meer meester; de jaloezie wordt dieper. Hagar is niet langer enkel een slavin, maar de moeder van Abrahams eerste zoon. Ismaël groeit op; zijn bestaan draagt de mogelijkheid in zich de positie van Izaäk in de schaduw te stellen. Niet de zwangerschap van de slavin, maar het feit dat haar zoon leeft en sterk is, begint aan Sara te knagen. Met elke dag die verstrijkt, neemt de spanning toe. In huis zijn nu

twee vrouwen, één man en twee kinderen. De stille oorlog wordt dieper. Dit conflict is meer dan een persoonlijke jaloezie: het is de voorbode van een grote spanning omtrent de vraag aan wie het geslacht zal toebehoren, langs welk kind de goddelijke belofte zal lopen. Zo bereidt de onrust binnen het huis de bodem voor een breuk die de loop van de geschiedenis zal verleggen — en op een dag neemt Abraham, zeggend dat hij van God een bevel heeft ontvangen, zijn nog zogende zoon Ismaël en diens moeder Hagar mee en gaat op weg. Dit plotse besluit wordt in de overleveringen nauwelijks toegelicht. God heeft bevolen, Abraham heeft gehoorzaamd — meer niet. Maar bedenk: een vader voert zijn zuigeling en diens moeder naar de woestijn. Waarheen? Naar Mekka. In die tijd een dor en waterloos dal. Een plaats waar geen leven is. Geen schaduw, geen water, geen plant. Slechts gloeiend zand en steen. Abraham zegt dat hij hen daar zal achterlaten en zal terugkeren, dat hij van God het bevel heeft ontvangen naar Sjam terug te gaan. Een vrouw en haar zuigeling worden overgeleverd aan de schoot van de dood.

Dit water bevindt zich op de plek waar zich nu Zamzam bevindt, en het wordt tot op de dag van vandaag heilig en heilzaam geacht. Miljoenen moslims drinken er ieder jaar van, nemen het mee naar huis, bestrijken er hun zieken mee. Zamzam is het meest gedronken heilige water ter wereld. De moderne wetenschap heeft het mineraalgehalte van dit water geanalyseerd, zijn geneeskrachtige eigenschappen besproken — maar voorbij de wetenschap ligt hier een symbool. Midden in de woestijn welt water op naast de steen. De rots (of de

moeder van de steen) schenkt leven. In het hart van de dood wordt het leven geboren; net als het geestelijke water dat uit de rots van Mithras vloeit, de twaalf bronnen die Mozes uit de rots deed opwellen, het „levende water” van het evangelie. Hetzelfde archetype, verschillende vertellingen. Verschillende namen, dezelfde bron. De rots is de bron van het leven. De steen is de moeder van het leven. Hagar is de genade van de islam.

HET OFFER VAN ISMAËL — HET RITUEEL VAN DE GEDAANTEVERWISSELING

Een van de vreemdste, meest verontrustende en meest tot nadenken stemmende delen van het Hagar-verhaal is de poging om Ismaël te offeren. Voor de moderne lezer is dit verhaal op het eerste gezicht schokkend. Brengt een vader het op zijn zoon te offeren? Wat voor religie is dit, wat voor god, wat voor moraal? De mens van de eenentwintigste eeuw deinst terug wanneer hij dit tafereel leest. Kinderrechten, mensenrechten, ethiek — al onze moderne begrippen lijken met dit verhaal in botsing te komen. Maar voordat wij deze vragen stellen, moeten wij de symbolische dimensie van het verhaal doorgronden. Heilige geschriften behoren niet als geschiedenisboeken te worden gelezen. Het zijn symbolische vertellingen die diepe psychologische en universele waarheden uitdrukken. Het offer van Ismaël moet niet als een letterlijke gebeurtenis worden gelezen, maar als een archetype. En dit archetype knoopt aan bij een van de meest verbreide, diepste en meest universele thema's uit de geschiedenis van de

mensheid: de transformerende kracht van het offer. De Koran verhaalt deze gebeurtenis aldus: „*Toen hij (Ismaël) de leeftijd had bereikt om met hem mee te lopen, zei (Abraham): 'Mijn zoon! Ik zie in mijn droom dat ik je slacht. Zie toe, wat is jouw mening?' (Ismaël) zei: 'Mijn vader, doe wat u bevolen is. Zo God het wil, zult u mij onder de geduldigen aantreffen.'*” (Aş-Şāffāt 102).

Abraham ziet in zijn droom dat hij zijn zoon slacht, en duidt dit als een goddelijk bevel. Dit toont de fijne lijn tussen droom en openbaring. Voor de profeten is de droom geen gewone uiting van het onderbewuste; hij is een kanaal voor goddelijke boodschappen. Freud zag dromen als de uiting van het onderbewuste; Jung als de symbolen van het collectieve onbewuste — maar voor de profeten is de droom een taal waarin God spreekt. Abraham leest zijn droom als een gebod van God en legt zijn zoon de toestand uit. Het antwoord van het kind weerspiegelt de kern van de islam en erft de overgave van zijn moeder: „*Mijn vader, doe wat u bevolen is. Zo God het wil, zult u mij onder de geduldigen aantreffen.*” Overgave, geduld, buigen voor de goddelijke wil. Ismaël is de zoon van zijn moeder: de zoon van Hagar, de zoon van de steen — en hij is hecht als steen, geduldig als steen, overgegeven als steen.

Uiteindelijk geven beiden zich over en legt hij hem op zijn voorhoofd neer. Het mes is gereed, vader en zoon zijn gereed, het ogenblik is gekomen. Stel u dit tafereel voor: een vader die het mes tegen de hals van zijn zoon zet en zich met onbevende handen opmaakt voor de slag. De zoon, de ogen

gesloten, de adem ingehouden, wachtend op de dood. De hemel kijkt toe, de bergen kijken toe, de engelen kijken toe. De tijd lijkt stil te staan — en juist op dat ogenblik: „*O Abraham! Waarlijk, gij hebt de droom bewaarheid.*” (Aş-Şāffāt 105) En hem wordt „*een eerbiedwaardig offer*” als losprijs gegeven. Een ram treedt in de plaats van het mensenoffer. Dit is een van de meest dramatische tafereelen van de Koran. Het Offerfeest is de jaarlijkse herdenking van dit ogenblik. Ieder jaar worden miljoenen dieren geslacht ter herinnering aan deze gebeurtenis. In elke uithoek van de wereld wordt, op hetzelfde ogenblik, hetzelfde ritueel herhaald. Het mes van Abraham leeft voort in miljoenen messen.

Maar dit tafereel herinnert ons ook aan iets anders. Het centrale ritueel van het mithraïsme is het stierenoffer. Mithras offert op Gods bevel een stier, en uit het vloeiende bloed van het geofferde dier vinden alle wezens opnieuw het leven. Bekijken wij nu de parallellen, en laten wij ons verbazen over de diepte ervan: in de Mithras-cultus wordt op Gods bevel een stier geofferd, uit zijn bloed wordt leven geboren. Bij Abraham wordt op Gods bevel zijn zoon ten offer gevraagd, in zijn plaats wordt een ram geslacht — en uit zijn nageslacht, uit Ismaël, en daarmee uit Hagar, komt de aandrijver van een universele gedaanteverwisseling voort. Bij de ene wordt met het vloeiende stierenbloed de wederopstanding, de herrijzenis verbeeld; bij de andere krijgt het leven, met de losprijs van Ismaël en het daarna opwellende Zamzam, een tastbare levendigheid.

De rots in de Mithras-cultus is in de islam tot Hagar geworden. Abraham is de functionele tegenhanger van Mithras: de figuur die het goddelijke bevel uitvoert. Het offeren van de stier is geëvolueerd tot de poging Ismaël te offeren — en met beide offers worden alle wezens tot leven gewekt. Dit is geen toeval. Dit is de verschijningsvorm van een archetypisch patroon in verschillende culturen. Jung zou het een „*archetype*” noemen: de universele symbolen die diep in de menselijke geest liggen, de oerbeelden die in alle culturen in soortgelijke gedaanten opduiken.

SLAAN MET EEN DEEL VAN DE KOE, OF: EEN MENS DIE EEN GODHEID TOT LEVEN WEKT

„Sla hem met een deel ervan (van de koe),”
zeiden Wij.²

De koe-vertelling in de Koran en haar schijnbare zinloosheid: het verhaal van de koe in de soera Al-Baqara hebben wij allen wel gelezen. In het verhaal beveelt God het slachten van een koe. Waarom zij geslacht moet worden, blijft onduidelijk. De kenmerken van de koe worden uiteengezet. De koe wordt geslacht, en met een deel ervan slaat men een dode — en de bedoelde dode herrijst. Laten wij eerst het hele verhaal lezen uit de Koran zelf.

„En toen Mozes tot zijn volk zei: 'Waarlijk, God beveelt u een koe te slachten,' zeiden zij: 'Drijf je de

---

² Al-Baqara 73.

spot met ons?' Hij zei: 'Ik zoek mijn toevlucht bij God ervoor tot de onwetenden te behoren.'³

„Zij zeiden: 'Bid voor ons tot uw Heer, dat Hij ons verklare welke gesteldheid zij heeft.' Hij zei: 'Waarlijk, Hij zegt dat zij een koe is, noch oud noch jong, van middelbare leeftijd tussen die twee. Doe nu wat u bevolen is.'⁴

„Zij zeiden: 'Bid voor ons tot uw Heer, dat Hij ons verklare welke kleur zij heeft.' Hij zei: 'Waarlijk, Hij zegt dat zij een koe is van een helder gele kleur, die de aanschouwers verheugt.'⁵

„Zij zeiden: 'Bid voor ons tot uw Heer, dat Hij ons verklare hoe zij is. Want voor ons lijkt die koe op alle andere. En zo God het wil, zullen wij zeker de juiste vinden.'⁶

„(Mozes) zei: 'Waarlijk, Hij zegt dat zij een koe is die niet onder het juk is gebracht, die de aarde niet ploegt noch de akker bevloeit, gaaf, zonder vlek.' Zij zeiden: 'Nu heb je de waarheid gebracht.' Daarop slachtten zij haar. En het scheelde weinig of zij hadden het niet gedaan.'⁷

„En gij hadt iemand gedood, en daarna twistte gij daarover onder elkaar. God brengt aan het licht wat gij verborgen hieldt.'⁸

„Daarop zeiden Wij: 'Sla hem met een deel ervan (van de koe die gij geslacht hebt).' Zo wekt God de

---

³ Al-Baqara 67.

⁴ Al-Baqara 68.

⁵ Al-Baqara 69.

⁶ Al-Baqara 70.

⁷ Al-Baqara 71.

⁸ Al-Baqara 72.

*doden tot leven en toont Hij u Zijn tekenen. Opdat gij wellicht zoudt nadenken.”*⁹

Het is moeilijk aan dit verhaal een betekenis toe te kennen. Daarom behandelt men het als een wonderverhaal en bekommert men zich nauwelijks om wat het wil zeggen. Het verhaal is op het eerste gezicht inderdaad zinloos. Waarom beveelt God het slachten van een koe, en waarom moet de te slachten koe bepaalde kenmerken bezitten? Dat wordt niet uitgelegd. Wat betekent het een dode te slaan met een deel van de geslachte koe, en hoe kan die dode herrijzen wanneer men hem met een deel van de geslachte koe slaat? Er heerst veel onzekerheid. Tot een gevolgtrekking komen lijkt onmogelijk. Daarom werd de gemakkelijkste weg gekozen en het verhaal als een wonderverhaal opgevat en op die wijze beoordeeld.

De Koran houdt ervan, zoals hier, deze en vele andere gebeurtenissen door middel van symbolen weer te geven en aldus een raadselachtige verteltrant te bezigen. Allereerst is, aan de hand van de latere beschrijving — *„een koe die niet onder het juk is gebracht, die de aarde niet ploegt noch de akker bevloeit”* — duidelijk dat het als koe aangeduide dier in werkelijkheid geen koe is, maar een stier. Hij beschrijft een stier, maar noemt het een koe. Vervolgens, met enkele aanwijzingen, symboliseert hij dat het beschreven dier geen koe is, en verlangt hij van zijn toehoorder dat deze zijn verstand gebruikt en niet aan de naam blijft kleven.

Eerder hebben wij, met enige informatie over het mithraïsme, met voorbeelden uiteengezet hoe het

⁹ Al-Baqara 73.

mithraïsme het christendom heeft beïnvloed. Om dit verhaal van de Koran te begrijpen, is het nuttig enkele bijzonderheden kort in herinnering te brengen. Om de achtergrond van de vertelling te duiden, zal het nuttig zijn enkele historische religieuze motieven op te roepen. In het bijzonder zijn de parallellen tussen het antieke geloofssysteem dat het mithraïsme heet en het vroege christendom opmerkelijk. Het mithraïsme is een mysteriereligie die ten tijde van het Romeinse Rijk verbreiding vond, en in het middelpunt ervan staat een godheid genaamd Mithras. Volgens dit geloof heeft Mithras, door een stier te offeren, de mensheid een nieuw leven geschonken. Volgens de vertelling in de Mithras-cultus verlangt God van Mithras dat hij een stier offert met volmaakte kenmerken (wit en zonder vlek); en Mithras offert de stier door hem met een dolk in het hart te treffen. De dood van de stier en het vergoten bloed verbeelden in de mithraïstische mythologie de wedergeboorte van het leven. Volgens de overlevering zijn, dankzij het bloed en het uit het ruggenmerg van de geofferde stier gevloede, ontelbare levensvormen op aarde ontstaan en is de natuur opnieuw tot leven gekomen. Dit geloof verbeeldt de herrijzenis na de dood en de voortzetting van het leven door middel van het bloed.

Ook in de ritens van het mithraïsme werd aan het stierenoffer een bijzonder belang toegekend. Het bloed van de geofferde stier werd in een vat opgevangen en gesprengd over de gelovigen die aan de ritens deelnamen. Dit bloedbad-ritueel, het „*taurobolium*“, betekende de herhaling van

Mithras' eerste stierenoffer. De mithraïsten geloofden dat het bloed van de stier een levenschenkende kracht bezat; men meende dat wie met dit bloed werd gewassen, van zijn zonden zou worden gereinigd en een goddelijke onsterfelijkheid zou verwerven. Bovendien werd het feit dat Mithras, na de stier te hebben gedood, samen met de zonnegod Sol het vlees van de stier at en wijn dronk, door de mithraïsten in elke rite symbolisch herbeleefd. De mithraïsten geloofden dat zij, door het vlees van de stier te eten en zijn bloed te drinken, herboren zouden worden en samen met Mithras ten hemel zouden stijgen en het eeuwige leven zouden bereiken. Zoals men ziet, draagt dit geloofssysteem dat rond het stierenoffer gestalte kreeg de thema's van dood en herrijzenis, reiniging door bloed, wedergeboorte en onsterfelijkheid in zich.

Men heeft betoogd dat deze mithraïstische motieven ook de zich in de eerste eeuwen na Christus vormende christelijke theologie diepgaand hebben beïnvloed. Zo is door sommige theologen verwoord dat leerstukken die later tot centrale dogma's van het christendom werden — het geloof in de „*erfzonde*”, het offer ter verzoening van de zonden (de kruisdood van Jezus) en de Drie-eenheid (de drievuldigheid van Vader-Zoon-Heilige Geest) — in wezen onder invloed van het mithraïsme het christendom zijn binnengekomen. De islamitische denker Muhammad Asad benadrukt, bij zijn exegese van de verzen 157-159 van de soera An-Nisā', dat de vertelling over Jezus' sterven aan het kruis in werkelijkheid geen historisch feit is, maar een later verzonnen legende. Volgens Asad is het

verhaal dat Jezus zogenaamd aan het kruis stierf om de „erfzonde“ van de mensheid weg te wassen, lang na Jezus ontstaan, vooral onder invloed van een door het mithraïsme gevoed geloof. Mettertijd werd het zozeer aangenomen dat zelfs de joden, de vijanden van Jezus, (zij het in spottende zin) dit verhaal gingen geloven. Asad stelt, uitgaand van de heldere bewoordingen van de Koran, dat Jezus in werkelijkheid niet werd gedood; dat de kruisvertelling een later in het christendom binnengeslopen legende is. Zoals hij aanwijst, waren vele leerstukken die het christendom later aannam aan het mithraïsme eigen, en is het christendom, terwijl het zich in het Midden-Oosten en in Rome verbreidde, gegroeid door dit heidense geloofserfgoed in zich op te nemen. Zo behoorden bijvoorbeeld de denkbeelden van de erfzonde, de verzoening van de zonde door bloed en de drievuldigheid tot de grondleerstukken van de Mithras-religie, die in de streken waar het christendom zich verbreidde zeer verspreid was. De Mithras-cultus was, in het bijzonder in de tijd waarin het christendom zich voor het eerst verbreidde, sterk aanwezig in Anatolië en in Rome, en had vóór het ontstaan van het christendom in deze gebieden wortel geschoten. Het lijkt dan ook onvermijdelijk dat het vroege christendom, terwijl het op de bestaande mithraïstische bodem ontkiemde, daardoor werd beïnvloed.

Zo neemt in de theologie van Paulus, die een belangrijke rol speelde in de vorming van het christendom, de dood en herrijzenis van Jezus een centrale plaats in. Paulus stelde Jezus voor als de goddelijke verlosser die voor de zonden van de

mensheid werd geofferd en daarna herrees. Onderzoekers hebben vastgesteld dat de taal en de beeldspraak die Paulus in zijn brieven bezigt, dichter staan bij de terminologie van de Perzisch-mithraïstische cultus dan bij de uitdrukkingen uit de evangeliën. E. Wynn-Tyson stelt hieromtrent onomwonden dat Paulus' bewoordingen eerder de terminologie van het mithraïsme oproepen dan die van het christendom. Inderdaad, onderzoekt men de leer van Paulus, dan ziet men dat thema's als de reinigende kracht van het offerbloed, de verlossing door het geloof (initiatie), het delen van vlees en bloed als rite (de Communie), de herrijzenis en het eeuwige leven, grote gelijkenis vertonen met hun tegenhangers in het mithraïsme. Dit toont aan dat het christendom met de uitleg van Paulus als het ware met mithraïstische begrippen werd doordrongen.

EEN NIEUWE UITLEG VAN HET BEVEL „SLA HEM MET EEN DEEL VAN DE KOE”

De gebeurtenis waarbij God, zoals verhaald in de Koranverzen, het slachten van een koe verlangt, vertoont een parallel met Mithras' offeren van de stier. Want ook volgens de Mithras-legende verlangde God van Mithras dat hij een stier offerde, en doorboorde Mithras een witte, vlekkeloze stier met bepaalde kenmerken in het hart. Op dezelfde wijze werd, als verlengstuk van het mithraïstische denken, ook Jezus als losprijs geofferd, herrees hij en steeg hij na zijn dood op naar de goddelijke rang, één geworden met God. Zij die getuige waren van Jezus' dood werden geheiligd.

In de vertelling die in het Koranvers wordt uitgedrukt als „*En gij hadt iemand gedood, en daarna twistte gij daarover onder elkaar,*” is met de gedode wiens naam verborgen wordt gehouden niemand anders bedoeld dan Jezus, die door de kinderen Israëls werd gedood en daarna herrees. In het verhaal is een band gelegd tussen de herrijzenis van Jezus en de herrijzenis in het mithraïsme.

In de vertelling „*sla hem met een deel ervan (van de koe)*” is met de koe de met de stier vereenzelvigde mithraïstische leer bedoeld. De woordgroep die wordt aangeduid als *sla hem* betekent: dring erin door, ondersteun het. Het gebezigde woord, dat als *sla* wordt vertaald, is het Arabische „*iḍribū*”. Hoewel de wortel van dit woord *ḍarb* (slaan) is, betekent het qua zin niet slaan in de zin van treffen. Het hangt samen met een gebruik als in de voorbeelden: *de zon viel naar binnen* (doordringen); *toen het avond werd, klopten wij op de deur*; *de sjouwer had zich een reusachtige last op de rug geladen en droeg die weg* (beladen). Een ander gebruik van dit woord in de Koran is te zien in het volgende voorbeeld: „*Yaḍribu llāhu l-amṭāl*” (God slaat met een voorbeeld, God dringt door met een gelijkenis) — Ibrāhīm 25.

Lezen wij de tekst, met terzijdestelling van de symboliek, in haar letterlijke betekenis, dan zegt zij dit: laat in de Jezus-leer die gij hebt uitgeschakeld en gedood, voortaan de mithraïstische leer doordringen — die geen levende religie meer is, en waarvan slechts het geraamte rest. Met andere woorden: de op het stierenoffer toegespitste filosofie van het mithraïsme zal, door in de Jezus-

leer binnen te sijnpen, haar opnieuw beweging, energie en verbredingskracht verlenen. Zo zal de onderdrukte Jezus-leer, samengesmolten met het mithraïstische denken, herrijzen en onder een nieuwe gedaante tot leven komen.

Inderdaad strookt het historische verloop met deze vertelling. De zuivere tawhīd-leer die Jezus bracht, heeft in zijn afwezigheid geen institutionele en theologische kracht weten voort te brengen. Maar door de tussenkomst van Paulus werd deze leer aangepast aan de heidense wereld en opnieuw vormgegeven met motieven die ontleend waren aan de wijdverbreide mysteriereligies van die tijd, het mithraïsme voorop. Uiteindelijk werd Jezus binnen dit nieuwe theologische kader verheven tot de rang van de „voor de zonde van de mensheid geofferde en herrezen God.”

Zo heeft de op de stier toegespitste offertheologie van het mithraïsme, in het christendom binnen de vertelling van Jezus' dood en herrijzenis vergeestelijkt, haar bestaan voortgezet. De geofferde stier kreeg symbolisch gestalte in Jezus; de mithraïstische verlossingsmythe werd naar het middelpunt van de christelijke theologie verplaatst. Wat ontstond, is een nieuwe religieuze synthese, verschillend van Jezus' oorspronkelijke tawhīd-leer, doorkneed met de mithraïstische filosofie. Deze synthese deed de Jezus-leer terugkeren op het toneel van de geschiedenis, maar maakte haar tot de drager van een geheel andere betekeniswereld.

Volgens het in de verzen gesuggereerde beeld heeft de leer van Jezus, doordat zij ten gevolge van

Paulus' tussenkomst in de mithraïstische elementen werd ingebed, opnieuw werking gekregen en is zij op het toneel van de geschiedenis weer tot leven gekomen. Het motief van de koe die wordt geslacht en geofferd, drukt uit dat het op de stier gegronde mithraïstische godsbegrip ten einde kwam; dat dit geloof, binnen de structuur waarin het was doorgedrongen, veranderde in een nieuw godsbegrip dat mensgericht was en op mensensymboliek berustte. Zo werd de op het dierenoffer gegronde theologie van het mithraïsme rond de figuur van Jezus opnieuw uitgelegd; het stierensymbool maakte plaats voor de figuur van de geofferde en verheven mens.

Volgens deze ontleding luidt de boodschap die God aan de kinderen Israëls geeft aldus: *„Die persoon die gij hebt gedood (de leer van Jezus) zal pas opnieuw tot leven komen wanneer gij erin doordringt met een deel van die 'koe' (het stier-/Mithras-geloof).”* Met andere woorden: de Koran drukt in symbolische taal uit dat de verkondiging van Jezus (de boodschap van het evangelie) werd gedood en uitgeschakeld, maar opnieuw werd opgewekt doordat er enkele elementen van het mithraïsme in werden geladen. Inderdaad heeft het historische proces zich precies zo ontwikkeld als in de verzen wordt afgeschilderd. De zuivere tawhīd-leer die Jezus bracht, vond na zijn heengaan geen gelegenheid tot verbreiding en bleef als het ware in een „dode” toestand. Maar door de inspanningen van figuren als Paulus kwam zij, terwijl zij aan de heidense wereld werd aangepast, vermengd met mithraïstische motieven, opnieuw tot leven. Jezus werd binnen deze nieuwe theologische

uitleg verheven tot de rang van „*de voor de zonde geofferde en herrezen God-mens.*” In zekere zin maakte het op de stier (het dier) gegronde godsmodel plaats voor een nieuw godsmodel dat op mensensymboliek berustte. De op de stier toegespitste rituelen en geloofsvormen van het mithraïsme zetten zich in het christendom voort, een geestelijke uitleg verwervend in de persoon van Jezus. Zo versmolt de „*geofferde koe (stier)*” in figuurlijke zin met de Jezus-religie, en werd, door de dood en herrijzenis van Jezus met mithraïstische begrippen te verhalen, een nieuwe religieuze synthese geboren.

Binnen dit uitlegkader kan de vertelling in de Koran in werkelijkheid worden begrepen als de symbolische afbeelding van een historische gedaanteverwisseling. Het verhaal dat tot de kinderen Israëls is gericht, onthult tussen de regels een syncretisme dat zich voltrok tijdens het ontstaansproces van het christendom. God lijkt, door middel van deze symbolische taal, terwijl Hij een gebeurtenis uit de tijd van Mozes overlevert, tegelijk de aandacht te vestigen op de ontwikkelingen na Jezus. Door aan te geven dat het offermotief van het mithraïsme tot in het middelpunt van het christelijke geloof doordrong en het opnieuw tot leven wekte, legt Hij in werkelijkheid de elementen bloot die zich later in de kern van de openbaring mengden.

De koe-vertelling in de soera Al-Baqara mag in haar uiterlijke gedaante een wondervertoning lijken, bij grondige beschouwing zou zij weleens een andere boodschap kunnen herbergen. De betekenis

die de klassieke exegese aanreikt, is een wonderbaarlijke verschijning van gerechtigheid, voltrokken door de macht van God. Maar bezien vanuit een breder historisch-religieus perspectief, legt deze vertelling een symbolisch verband tussen de kinderen Israëls, de leer van Jezus en het heidense Mithras-geloof, en suggereert zij aldus een kritieke gedaanteverwisseling in de geschiedenis van de religies. De bondige en op gelijkenis gegronde stijl van de Koran zou, terwijl zij een gebeurtenis uit de tijd van Mozes verhaalt, in werkelijkheid de wedergeboorte van Jezus' boodschap, vermengd met de heidense cultuur, als een verborgen boodschap tussen de regels kunnen hebben meegegeven. Wordt deze uitleg juist bevonden, dan ontsnapt de vertelling aan haar zinloosheid en lijkt zij te wijzen op een uiterst treffend historisch feit: op het feit dat een goddelijke leer (het evangelie) pas opnieuw tot leven kwam dankzij het „offer” van een andere cultus (het mithraïsme). Zo legt de Koran, met zijn eigen wonderbaarlijke stijl, gericht tot hen die verstand bezitten, deze diepe waarheid bloot door te zeggen: „Opdat gij wellicht zoudt nadenken” (Al-Baqara 73).

MOZES EN DE TWAALF BRONNEN DIE UIT DE ROTS OPWELDEN

De rotssymboliek beperkt zich niet tot de Hagar-vertelling. Een ander tafereel, dat in de Tora en de Koran gezamenlijk wordt verhaald, legt onomwonden bloot hoe diepgeworteld en universeel de betekenis van dit symbool is. Dit tafereel staat in het middelpunt van de gemeenschappelijke

herinnering die de drie grote religies delen. Mozes heeft zijn volk uit Egypte geleid en trekt voort door de woestijn die zich uitstrekt naar het ongewisse. Voor hen een weg waarvan het water en de richting ongewis zijn, achter hen het leger van de farao, dat ieder ogenblik kan opdagen. Deze tocht is niet enkel een geografische vlucht, maar het overschrijden van een existentiële drempel; de rots zal hier, juist op deze drempel, ten tonele verschijnen als het knooppunt van de goddelijke tussenkomst en de gedaanteverwisseling.

Dagen verstrijken, weken verstrijken. Het volk klaagt van dorst. „*Heb je ons hierheen gebracht om ons in deze woestijn van dorst te laten sterven?*” zo komen zij in opstand. De vruchtbare gronden van Egypte, de overvloedige wateren van de Nijl zijn nu een herinnering. Zelfs de slavernij was beter dan de woestijn waarin zij nu verkeren; daar was tenminste water, daar was voedsel. Nu is er enkel zand, steen, zon en dorst. Een ondraaglijke, waanzinnig makende, dodelijke dorst.

Dan geeft God aan Mozes een bevel: „*Sla met uw staf op de rots.*” Dit bevel druist in tegen de logica. Komt er water uit steen? De rots is de volstreckte tegenpool van het water. Hard, droog, ondoordringbaar. Maar Mozes aarzelt niet. Hij neemt die wonderbaarlijke staf — de staf die de zee in tweeën spleet, die in een slang veranderde, die de tovenaars van de farao overwon — en slaat op de rots, en daaruit wellen twaalf bronnen op. Twaalf: twaalf waterbronnen voor de twaalf stammen van Israël. „*Allen wisten waar zij behoorden te drinken.*” Een volk dat in de woestijn van dorst

omkomt, vindt het leven door het water dat uit de rots komt. De rots wordt de bron van de verlossing — net als het Zamzam dat aan Hagars voeten opwelde, net als het geestelijke water dat uit de rots van Mithras vloeide.

De parallellen tussen de Hagar-gebeurtenis, het ontstaansverhaal van de islam, en het verhaal van Mozes' uittocht uit Egypte zijn treffend. In beide gevallen is een gemeenschap hongerig en dorstig in de woestijn gebleven. In beide gevallen wordt de steen of de rots de bron van de verlossing. In beide gevallen schorst de goddelijke tussenkomst de wetten van de natuur op. Terwijl de kinderen Israëls veertig jaar door de woestijn dolen, houden zij zich in leven met het water dat Mozes uit de rots deed komen. Ook Hagar en Ismaël blijven in de woestijn van Mekka in leven door het Zamzam-water. Terwijl het geslacht van Abraham op het punt staat te verdwijnen, vindt het in de woestijnen van Mekka het leven door Hagar — dat wil zeggen door de „steen.“

En wat verbeelden die twaalf bronnen dan? In de uiterlijke uitleg zijn het de twaalf stammen van Israël. De twaalf stammen die voortkwamen uit de twaalf zonen van Jakob. Elke stam drinkt uit zijn eigen bron, voedt zich uit zijn eigen oorsprong. Dit is een historische en letterlijke lezing. Maar in een symbolische lezing gaan er andere deuren open. In het christendom heeft Jezus twaalf apostelen — en Paulus schrijft iets verbazingwekkends wanneer hij spreekt over de kinderen Israëls die met Mozes in de woestijn waren, zó verbazingwekkend dat de meeste lezers aan deze zin voorbijgaan: „Allen aten

hetzelfde geestelijke voedsel. Allen dronken dezelfde geestelijke drank. Zij dronken uit de geestelijke rots die met hen meeging, en die rots was Christus” (1 Korintiërs 10:3-4).

Laten wij deze zin opnieuw lezen: Paulus zegt dat de rots waaruit het volk van Mozes dronk, Christus was. Die rots was Christus. Duizend jaar vóór Mozes, duizend jaar na Jezus — de chronologie wordt hier krachteloos. Paulus spreekt over een tijdloze Messias. Over een eeuwige Rots. Hij tilt de rotssymboliek uit de Hebreeuwse traditie over naar een christologisch kader. De rots is niet langer enkel een eigenschap van God; zij is de Zoon van God, de Messias zelf.

Binnen dit uitlegkader verwerft ook de vertelling van de twaalf bronnen in de Koran een nieuwe betekenis. Verbeeldt de rots Jezus, en verbeelden de bronnen de twaalf apostelen, dan wijst de zin „*Allen wisten waar zij behoorden te drinken*” op het voeden van verschillende gemeenschappen uit verschillende apostolische tradities. Een christen in Rome dronk niet uit de bron van Jakob, maar uit die van Paulus of van Petrus. Een joods-christen in Jeruzalem daarentegen vond de bron waaruit Jakob zich voedde meer naar zijn gading. De Ethiopische christenen, de Egyptische kopten, de Syrische Syriërs, de Perzische nestorianen — één ding is gemeenschappelijk: de Rots. Verschillende bronnen, die uit dezelfde rots stromen. Verschillende denominaties, die zich uit dezelfde Messias voeden.

KEFAS — DE ROTS WAAROP DE KERK IS GEBOUWD

Om de centrale plaats van de rotssymboliek in het christendom te doorgronden, moeten wij beginnen bij de naam die Jezus aan zijn apostel Simon gaf. Deze naam zal de geschiedenis van het christendom vormgeven, het fundament leggen van het pausschap, en aanleiding geven tot twisten die de denominaties verdelen. Maar laten wij eerst naar de naam zelf kijken. Jezus noemt Simon „*Kefas*.” In het Aramees betekent dit woord rechtstreeks „*rots*.” Het is in het Grieks overgegaan als „*Petros*,” in het Latijn als „*Petrus*.” Het Engelse „*Peter*,” het Franse „*Pierre*,” het Spaanse „*Pedro*,” het Italiaanse „*Pietro*” — alle komen hiervandaan, en alle hebben dezelfde betekenis: rots. Jezus geeft een visser de naam „*rots*.” Een doodgewone visser, een man die zijn netten uitwierp op de golven van het meer van Galilea, verandert plots in een symbool. Waarom?

Jezus spreekt tot hem de volgende woorden — en deze woorden zullen de meest besproken, de meest uitgelegde, de meest misbruikte woorden van de geschiedenis van het christendom worden: „*Gij zijt Kefas, en op deze rots zal ik mijn kerk bouwen. De poorten van het dodenrijk zullen haar niet overweldigen*” (Matteüs 16:18).

Dit woord is een van de belangrijkste zinnen uit de geschiedenis van het christendom. De Katholieke Kerk gründt de legitimiteit van het pausschap op deze woorden. Petrus wordt aanvaard als de eerste paus. Elke paus die na hem komt, is de erfgenaam van deze rots. De Sint-Pietersbasiliek in Rome — de